

РОЗВИТОК ЗАРУБІЖНИХ РИТОРИЧНИХ ШКІЛ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Глобальні процеси в сучасному суспільстві значно посилили інтерес до риторичної підготовки особистості. Це зумовлено тим, що світова інтеграція значно розширює межі будь-якої комунікації та спонукає людей до оволодіння новими технологіями публічного мовлення й риторичного впливу. Вітчизняна риторична школа напрацювала значний науковий і практичний потенціал, який спирається на світовий досвід розвитку риторики та враховує українську ментальність. Ґрунтовно досліджено традиції античної, римської, російської риторики, про що свідчать праці Н. Безменової, Л. Грановської, Л. Кравець, Л. Мацько, О. Мацько, Г. Сагач, І. Чепіги та інших. Однак на сьогодні відсутній системний аналіз розвитку зарубіжної риторичної традиції.

Мета статті – розглянути історію становлення найвідоміших риторичних шкіл (французької, німецької, американської, брюссельської) та визначити характерні особливості їх розвитку.

Системні дослідження з риторики в європейських країнах довгий час були відсутніми. Це пов'язано з тим, що риторичною проблематикою не займалася жодна наукова галузь. Н. Безменова зазначає, що тривалий час переважала думка про те, що в рамках нових європейських риторик можна було говорити тільки про переклади греко-латинських риторичних канонів на національні мови [1, с. 74]. Насправді ситуація була зовсім іншою.

У XII–XV ст. у Франції домінувало духовне красномовство. Схоластична риторика створювалася латиною, престиж якої був надзвичайно високим. Текстами для навчання став доробок античних авторів. У XV ст. антична риторика значно вплинула на формування релігійних, етичних і політичних ідей. Зусилля всієї французької літератури XV ст. були спрямовані на те, щоб реабілітувати риторику, оскільки перевагу надавали абсолютній логіці. Традиційну думку про те, що християнська істина має бути висловлена просто і ясно, протиставляли античній концепції про красу слова, риторичну мудрість.

У 1570 р. Жаном-Антуаном де Баїфом було засновано Палацову академію при дворі короля Генріха III. Центром риторичних досліджень стала Академія моральних і філософських наук. За мету було поставлено підняти французьку мову до ораторської величі. Цьому значно сприяла перша французька риторика (1521 р.) – праця нормандського священика П'єра Фарбі [2, с. 162].

XVI ст. ознаменувалося проникненням риторики в різні галузі суспільного життя. Судочинець Лаузель написав “Діалог про адвокатів”, у якому дав конкретні рекомендації судовим ораторам. Зокрема, щодо цитування грецьких і латинських класиків, наукових праць з філософії, історії. Давалися поради про побудову плану, відпрацювання мовлення, композицію судової промови. Лінгвіст Нікола Бозе написав “Загальну граматику”, де був розділ про риторичні фігури, священик де Кондильяк написав підручник з риторики, в якому розкривалися правила не лише духовного, а й світського красномовства [3, с. 193].

Для французького духовного красномовства епохою змін стало XVII ст., коли форма жанрів почала наповнюватися новим змістом, гуманізмом, діалектикою, а діалектика – риторикою. Значним внеском у розвиток риторики як науки й навчальної дисципліни стало створення підручників і наукових трактатів: Бернар Ламі “Риторика або мистецтво говорити” (1688), Ж.-Б. Луї Крев’є “Французька риторика” (1767), Сезер-Шено “Трактат про трони” (1730), П’єр Фонтальє “Фігури дискурсу” (1832). Важливим кроком стало написання трактату абата Бельгардта “Роздуми про елегантність і ввічливість стилю” (1695), де було зазначено, що трактат видруковано державною мовою.

Історія французького красномовства XVIII ст. містить два періоди: 1) до-революційний, який тісно пов’язаний з античною традицією; 2) післяреволюційний, який фактично став новою сходинкою в розвитку риторики нового часу. Риторика стала світською, широко проникала в усі сфери життя та етикету. Активізувалися світські салони, де проповідувалися ідеї філософів-енциклопедистів. Розвитку досягло судове красномовство, однак недосконалість судочинства та формулювань законів іноді зводили роботу адвокатів нанівець. Судові помилки стали предметом жорстокої критики, полеміки, висміювань. З’явилися нові форми виступів, що були започатковані під час революції, яка фактично стала не просто подією, а міфом-символом. Дослідник А. Олар зазначав, що Французька революція дала поштовх до розвитку різних видів красномовства, до різних способів їх вираження: “Парадне красномовство, яке базувалося на античних спогадах, відрізнялося від парламентських дебатів як опера відрізняється від трагедії. В епоху революції істина настільки просякла пролітою кров’ю, що для її проголошення могли підійти виключно помпезні засоби театрального перебільшення” [4, с. 254]. Цілком закономірно, що оратори Французької революції започаткували політичне красномовство у Франції: “Диктатура Робесп’єра ввела моду на ораторські дисертації, політичні проповіді. Немає більше суперечок, дебатів. Паралельно розвивається новий жанр – красномовство доповіді. Від імені комітетів оратори або розкривають програми партії, діяльності або розповідають про військові дії. Ці доповіді сприяли розвитку започаткованого військового і прокламаційного красномовства” [4, с. 29].

Упродовж XIX ст. стиль ораторського мистецтва у Франції змінювався: у Третій республіці воно було зовсім іншим, ніж те, що раніше надихало членів Конвенту. Виникла ціла плеяда ораторів нового покоління – Альбер дю Мен, Клемансо Бріан, Вівіані, Гед. Найвідомішим серед них був Жорес, про нього А. Олар писав: “Міць слова, глибина думки, зігріті щирими почуттями, знаходили найточнішу вражаючу форму. Жорес досконало володів мистецтвом сполучуваності слів. Це був талант. Його нестримний, кипучий темперамент посилював вплив на аудиторію” [4, с. 27].

У 60-ті рр. XX ст. формується французька неориторика, яка виступила як опозиція до структурної ідеології, що досліджувала текст у собі й для себе. Ініціаторами відродження риторики виступили відомі французькі філологи: Р. Барт, А. Греймас, Ж. Женетт, Цв. Тодоров та ін. Було перевидано відомі риторичні праці, а на сторінках популярного наукового журналу “Гель Кьоль” розгорнулася дискусія про риторику та її вплив на стиль, мову, мовлення. Напри-

кінці 60-х рр. ХХ ст. група вчених Львівського університету розробила проект створення теоретичної риторики. Роберт Барт зазначав: “Риторика звертається до тих аспектів мови, якими лінгвістика майже не опікувалася – висловлювання, що містять прихований зміст і дискурсивні ансамблі, що перевищують розмір фрази” [5, с. 90]. Він вважав, що риторика перенесла у вивчення тексту весь комплекс своїх ідей, перейшовши від рівневого вивчення, аналізу чистої предикації до опису контексту, ситуації мовлення. Саме в ній, на думку Р. Барта, перехрестя гуманітарних наук.

Сучасна французька риторична школа, на відміну від античної, вважає людину істотою символотворювальною (а не раціональною), в якій перемагають емоції (а не розум). Суспільство, в якому вона живе, роз’єднане. А мета риторики сьогодні – не переконання, а інформація.

Давні риторичні традиції, оригінальну риторську школу має Німеччина. Відродження риторики починається там у ХV ст. Навчання велося латиною, оскільки саме цією мовою було написано більшість трактатів, збірників теоретичних правил та кращих зразків публічного мовлення. Розквіт німецької риторичної школи припав на ХVІІ ст., яке вважають часом формування націй і літературних мов Європи.

У ХVІІ столітті термін “риторика” стосувався виключно теоретичних досліджень і розвідок, практичне володіння мовленням називалося ораторикою. Особливо цінним надбанням того періоду були підручники. Навчання в німецьких гімназіях вели за практичними керівництвами, у ХVІІ ст. світ побачила “Німецька риторика і керівництво” Іогана Рудольфа Затлера, в якій містилися зразки листів і звернень до родичів та громадських діячів, а також було подано загальні правила укладання вітальних промов. У 1634 р. вийшла “Німецька риторика” І.-М. Мейфарта, яка згідно з античною традицією поділяла промови на три види (судові, політичні, показові), було описано риторичні засоби.

Справжнім новатором у галузі навчання риторики став Христіан Вайзе, який створив власну систему. В гімназії Циттау викладали географію, історію, логіку, вчення про мораль. Риторіку викладали як предмет для майбутніх “політичних людей”, тобто таких, які будуть працювати в державних структурах, а значить, повинні вміти пристосовуватися, бути обізнаними з публічним мовленням. Спеціально для цього курсу Х. Вайзе написав підручник “Політичний оратор” [6, с. 70].

Вагомим є внесок у розробку шкільних курсів риторики І. Готшеда. Він написав “Основи розумного ораторського мистецтва”, де коротко розглядав правила, розроблені Цицероном і Квінтіліаном. Пізніше І. Готшед розробив і видав шкільну риторіку під назвою “Попередні справи до красномовства для вивчення в гімназіях і вищих школах”. Учений чітко розмежував поняття “красномовство” й “ораторське мистецтво”. Ораторське мистецтво він визначав як поняття теоретичне, воно встановлює правила і закони красивого мовлення; красномовство ж, навпаки, – поняття практичне, оскільки реалізує красу слова через публічне мовлення. Вперше в німецькій риториці було розглянуто аспекти стилю і правильності мовлення. На думку автора, правильність мовлення наявна в багатьох людей, але не всім властиве красномовство. І. Готшед провів межу між цінним і вдаваним (хибним) красномовством, виділив основні етапи роботи над промо-

вою, її стилем, композицією, емоційним забарвленням, риторичним фігурами [6, с. 74]. Вплив ідей І. Готшеда не послаблювався аж до XIX ст., а також позначився на риториках, які були видані в Європі й Росії пізніше.

Зазначимо, що класична риторика в Німеччині створювалася для форм усного мовлення, тому риторичні описи стосувалися виконання тексту та способів його впливу на слухача, аналіз же риторичних зразків або не проводився зовсім, або проводився частково. Німецька риторика переживала різні етапи, включалася до поетики, до філософії, естетик або зовсім виключалася із системи гуманітарних дисциплін. І. Кант називав риторичну “підступним мистецтвом, яке підводить людину до якогось важливого висновку, а потім логічні розмірковування зводять усе нанівець” [7, с. 162]. Відомо, що спецкурс з філософських проблем риторичної викладав в університеті Фрідріх Ніцше.

Значно підвищується інтерес до риторичної в Німеччині на початку 30-х рр. XX ст. У 1930 р. Е. Драха заснував “Німецький комітет з теорії мовлення і мовленнєвої підготовки”. Спецсеминари з цієї проблематики проводились у всіх університетах Німеччини. У 1932 р. вийшла книга Е. Драха “Оратор і виступ”, новим методичним прийомом було те, що до підручника додавалися платівки із записами промов видатних ораторів. На жаль, ораторське мистецтво, політичне і пропагандистське, фашистської Німеччини набуло практики масового психозу, повністю знівелоувало людину-слухача, виключило можливість двостороннього спілкування.

У 50–70-ті роки XX століття риторична проблематика переходить до галузі лінгвістичних досліджень, означеною тематикою займалися Інститут мовознавства при Академії наук, університети Лейпцигу, Галлі, Технічний університет в Штутгарті, Ессені та інші наукові колективи. Метою нових розробок з риторичної стала ідентифікація мовця та слухача: соціальне життя – це безліч символів, для досягнення успіху слід виробити риторичну стратегію, що допомагає уникнути відчуження й непорозуміння.

Новим напрямом досліджень стали праці Г. Лаусберга з питань літературної риторичної. Німецька філологія тісно пов’язує риторичну з герменевтикою (теорією інтерпретації тексту). Риторична комунікація розглядається як середовище спільності для різних соціальних груп і окремих індивідів, як інструмент розвитку людської свідомості [8, с. 62].

Значну роль відведено релігійній риторичній, слову проповідника. У “Систематичній теології” П. Тіллаха риторика пастора називається провідником одкровення, яке вказує на те “що перебуває за межами його щоденного змісту. В ситуації одкровення мова наділена тією експресивною силою, яка через звичні для нас можливості мовлення вказує на щось особливе, невловиме і таке, що можна лише відчувати” [9, с. 126].

У “Загальній риторичній” І. Копершмітта важливого значення набуває переконання – ненасильницьке, м’яке вмовляння. Така риторика відкидає нав’язування власної думки, що супроводжується іншими формами впливу [10, с. 14].

Відносно новими є американська та брюссельська школи риторичної. Бельгійського юриста, професора філософії Брюссельського університету Х. Перельмана вважають засновником неориторичної. Саме брюссельська школа започаткувала дослідження аргументації у філософії та гуманітарних науках. Предметом та-

ких досліджень стала публіцистична практика газетярів, політиків у їх промовах, адвокатів у їх виступах, суддів у їхніх обґрунтуваннях судових постанов. Сам Х. Перельман зазначав, що неориторика досліджує семантику прозового тексту в його соціальному та ідеологічному оточенні. “Це реакція на формалізацію мовлення, яка відкидає гуманітарну проблематику” [11, с. 46–47].

Чільне місце в неориторичі Х. Перельмана посідає категорія ціннісних суджень. Антична риторика виділяла три ораторських жанри: дорадчий, судовий, показовий (епідейктичний). Дорадча промова належить до корисних, вона сприяє прийняттю рішень на політичних зборах; судова промова належить до справедливих, а показова ні з ким не бореться і нічого не заперечує. Однак Х. Перельман доводить, що епідейктичне мовлення є центральним у системі аргументації: вона вибудовує ієрархію публічного мовлення, а тому слугує не для розваги, а для виховання аудиторії. Епідейктична промова позбавлена певної часової модальності, в ній мова йде не про минуле або майбутнє, а про такі категорії, як щастя, добро, краса, справедливість, вони розглядаються поза часом, абстрагуються від нього. Епідейктичне мовлення спрямоване на виховання, навчання, просвіту. А створення таких текстів передбачає певну стратегію. Особлива мета аргументації, за Х. Перельманом, – приєднати аудиторію до положень, які висунув оратор. Будь-яка аудиторія виступає як модель: промовець – слухач. У риторичній аргументації існує багатозначність, яку варто співвіднести з оцінкою слухача і промовця. Інтерпретація має бути прийнята аудиторією, а значить, завдання оратора буде виконане [12, с. 184].

Неориторика побудована на формальній основі висновку: визначення, подібність, ціле, порівняння. Аргументи, що побудовані на структурі реального, визначають прагматичний аспект. Типами зв'язку виступають аналогія, антимоделі, метафора. Послідовники Х. Перельмана дали визначення ідеальної особистості оратора в неориторичі, який протистояв класичній традиції: “Ми могли б сказати, що риторика має формувати скоріше суддю, ніж позивача. Позивач закритий до аргументів супротивників, він знає висновки й зацікавлений тільки в тому, щоб знайти докази на їх підтвердження, зникає певна свобода вибору. Однак, саме можливість обирати й обговорювати різні варіанти відрізняє людину від автомата. Такі обговорення стосуються, перш за все, ціннісних уявлень, моральних норм, які людина створила і які може обстоювати під час дискусії. Вивчення прийомів такої дискусії може розвинути в людині інтелектуальну техніку, якою користуються всі, хто опікується риторичною культурою” [12, с. 381].

Характеризуючи свій ідеал, розробники теорії неориторики користуються поняттям дорадчої промови, яка повинна давати користь. До системи аргументації входить особиста позиція оратора, якого неориторики трактують як філософа. За визначенням, “філософ – неориторична особистість, творець культури, ціннісних суджень” [12, с. 427].

Х. Перельман відкинув аксіологічні теорії мовлення, згідно з якими ціннісні судження є психологічним станом, заперечив також принцип задоволення, який ми маємо отримати від почутого. На його думку, оцінка – це раціональний акт, ми самі виправдовуємо свій вибір, апелюємо до цінностей суспільства, намагаємося зробити так, щоб наш вибір схвалили інші. Різниця між раціональ-

ним і розумним дорівнює різниці між доказом і аргументом. Головним поняттям нової риторики є ідея аудиторії, оскільки переконати можна лише через згоду аудиторії, до якої звернена аргументація, вона може зрозуміти й оцінити силу аргументів, взяти участь у дискурсі [11, с. 54].

Неориторика пропонує власну класифікацію фігур мовлення. Фігурою вибору звертають увагу слухачів на певні аспекти мовлення, демонструють його взаємозв'язки з іншими предметами (ораторські визначення, метафора, реприза). За допомогою фігури присутності предмет конкретизується (ономатопея, ампліфікація, повтор, градація). Фігурою з'єднання оратор встановлює з аудиторією спільний погляд на предмет (діалог, звертання, риторичне запитання) [11, с. 189].

Значно зріс інтерес до наукознавчого аспекту дослідження неориторики. Низка вчених доводить, що неориторика належить до гуманітарних наук, бо ставить питання про буття людей, вона обґрунтовує відповіді на поставлені питання, слугує самопізнанню людини тощо [13, с. 30]. Сьогодні неориторика займається розробкою теорії мовленнєвих стилів. Центральні положення епідейктичної (виховної, просвітницької, навчальної) промови поєднують стилі масової комунікації, ділового мовлення, людини і машинного інтелекту, концентрують увагу на внутрішній композиції мовлення, вимагають виховання мовної особистості, проявів індивідуальності та творчості у промовах.

Висновки. Отже, аналіз наукової літератури доводить, що зараз накопичено чималий досвід розвитку і становлення риторики як науки, навчальної дисципліни, предмета наукових розвідок. Історія риторики в різних країнах доводить, що наука, яка виникла на основі античних розробок, розвивалася на національному підґрунті, напрацьовувала власний досвід ораторської практики, розробляла методики навчання красномовства, притаманні тільки тій чи іншій традиції (німецькій, французькій, бельгійській).

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в ґрунтовному аналізі сучасного стану розвитку академічного красномовства, встановленні спільного і відмінного між риторичним компонентом освіти в різних країнах.

Література

1. Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. – М.: Наука, 1991. – 452 с.
2. Аверинцев С.С. Риторика и истоки европейской литературной традиции. – М.: Флинта, 1996. – 362 с.
3. Грановская Л.М. Риторика. – М.: Азбуковник, 2004. – 218 с.
4. Олар А. Ораторы революции // Соч. : в 2 т. – М., 1908. – Т. 2. – С. 254.
5. Барт Р. Нулевая степень письма // Избранные работы. – М.: Мысль, 1990. – 316 с.
6. Гундорова С.В. Из истории немецкой риторики XVII–XVIII вв. // Риторика. – 1977. – № 4. – С. 70.
7. Кант И. Критика способности суждения. – СПб., 1898. – С. 162
8. Лаусберг Г. Руководство по литературной риторике. – Мюнхен, 1960. – С. 62
9. Тиллах П. Систематическая теология. – СПб., 2000. – С. 126.
10. Коппершмидт И. Общая риторика. – Штутгарт, 2002. – 265 с.
11. Неориторика: генезис, проблемы, перспективы // Сборник научно-аналитических обзоров. – М.: МГУ, 1987. – С. 46–79.
12. Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 625 с.
13. Дюбуа Ж., Мэнге Ф., Эделин Ф., Пир Ф., Клинкаенберг Ж.-М., Тринон А. Общая риторика. – М.: Прогресс, 1986. – 578 с.